
בליל איגרות ואיגרת - לדרכי ההעתקה של איגרות חסידים

Author(s): רעיה דרן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשנ"א), pp. 299-320

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037606>

Accessed: 04/12/2011 09:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

כליל איגרות ואיגרת – לדרכי ההעתקה של איגרות חסידים*

מאת רעיה הרן

א

הקשר בין רבי לבין חסידיו התקיים, בין השאר, באמצעות איגרות, ובידינו איגרות רבות של צדיקים לחסידיהם. מפורסמות הן האיגרות של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ושל ר' אברהם מקליסק, שעלו לארץ ישראל בראש עליית החסידים הגדולה בשנת תקל"ז (1777). למרות המרחק הגיאוגרפי וקשיים בתקשורת, המשיכו רבנים אלה להנהיג את חסידיהם באמצעות איגרות ששיגרו אליהם מארץ ישראל.¹ מפורסמות גם האיגרות שכתבו הרבנים לבית חב"ד לצאן מרעיתם, ובייחוד איגרותיו של ר' שניאור זלמן מלאדי.² חוקרי החסידות מרבים להסתמך על איגרות רבנים; כך החוקרים את קורות הרבנים שעלו לארץ ישראל בסוף המאה הי"ח, וכך חוקרי תולדות בית חב"ד. הכתוב באיגרות התקבל כעדות שאין לערער עליה, והאיגרות משמשות מסמך היסטורי שמהימנותו נעלה מכל ספק. במקום אחר הצבעתי על כך שיש להתייחס אל איגרות הרבנים בביקורתיות ולבחון אותן לפי אמות הביקורת הטקסטואלית.³ יש לשים לב

- * אני מכירה טובה לפרופסור רחל אליאור, שקראה את המאמר והעירה הערות מועילות.
- להלן קיצורים של פרסומים המשמשים תדיר במאמר: ברנאי, איגרות – י' ברנאי, איגרות חסידים מארץ-ישראל, ירושלים תש"ם; דובנוב, החסידות – ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תר"ץ-תרצ"ב (ד"צ: תשל"ה); היילמאן, בית רבי – ח"מ היילמאן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב; הילמן, אגרות – ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג; וילנסקי, חסידים ומתנגדים – מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א-ב, ירושלים תש"ל; טייטלבוים, הרב מלאדי – מ' טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, א-ב, ורשה תרע"ע-תרע"ג; לוין, אגרות-קודש – ש"ד לוין, אגרות-קודש, ברוקלין תש"ם; רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772 – ע' רפפורט-אלברט, 'התנועה החסידית אחרי 1772: רצף מבני ותמורה', ציון, נה (תש"ן), עמ' 183–245.
- 1 קבצי האיגרות של רמ"מ מוויטבסק ור"א מקליסק נדפסו בספרים שונים. לקבצים גדולים של איגרות ראה: רמ"מ מוויטבסק, פרי הארץ, קפוסת תקע"ד; ח"בת הארץ, ליקט ב"ד הכהן (כהנא), ירושלים תרנ"ז; ספר לקוטי אמרים, מיוחס לרמ"מ מוויטבסק, למברג תרע"א; הילמן, אגרות: ברנאי, איגרות.
- 2 איגרות שלושת האדמו"רים הראשונים לבית חב"ד זכו לאחורונה לאיסוף מחודש. ראה: לוין, אגרות-קודש. ראה גם: הילמן, אגרות.
- 3 ראה: ר' הרן, 'שבחי הרב, לאמינותן של איגרות חסידים מארץ-ישראל', קתדרה, 55 (תש"ן), עמ' 22–58. בעניין זה ראה גם: Z. Gries, 'Hasidism: The Present State of Research & Some Desirable Priorities', *Numen*, XXXIV (1987), pp. 97–108, esp. 101–102; A.

לענייני לשון ולבעיות סגנון. יש לברר אם המאורעות ההיסטוריים מתאימים למסופר באיגרות ואם התאריך נכון. יש לבדוק אם האיש שמיוחסת לו האיגרת הוא אמנם זה שכתב אותה, ואם הנמען הוא הנמען המוזכר. ומעל לכל – יש לבחון את האיגרת מתוך עצמה, אם יש בה הוספות מאוחרות ואם אין היא מורכבת מקטעים של איגרות שונות. יש להביא דברים אלה בחשבון בין אם נעשו במזיד ובין אם נעשו בשוגג.

עד כה לא הועמדו איגרות החסידים בביקורת מעין זו, לא איגרות שפורסמו בדפוס ולא איגרות המתגלות מדי פעם בפעם בכתבי יד שונים. במאמר זה ברצוני להראות עד כמה יכול העדר ביקורת טקסטואלית לגרום למסקנות מוטעות, גם אם הפגמים בטקסט נגרמו שלא במתכוון. לשם הוכחת דברי אבדוק מחדש איגרת שגילה א' קופפר ואף פרסמה בשנת תשל"ח, ובשנת תש"ם הדפיסה בשנית ש"ד לוי⁴. האיגרת עוסקת, לפי קופפר, בשתי מחלוקות שהיה ר' שניאור זלמן מלאדי מעורב בהן: מחלוקתו עם ר' ברוך ממז'יבו' ומחלוקתו עם ר' אברהם מקליסק.⁵

באיגרת זו רב הסתום על הגלוי, והיא יותר 'כתב חידה' מאשר איגרת של ממש. חלק ניכר מן האיגרת (משורה 13 עד אמצע שורה 40) כבר פורסם בספר בית רבי ובאגרות בעל התניא ובעוד מקומות.⁶ נוסח האיגרת במלואו, כפי שפרסמו לוי, יובא להלן, סעיף ג. אבל בתחילה, כדי לדעת מי כתב את האיגרת, אל מי היא מופנית ועל מי היא מדברת, יש לתת את הדעת על המאורעות ההיסטוריים של אותה הזמן, על האנשים הקשורים למאורעות ועל סגנון הכתיבה. אשתדל לסקור בקצרה את הידוע לנו (ממקורות חסידיים וממקורות חוץ-חסידיים) על האיש הללו.

Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales & the Writing of History in Hasidism', *Essays in Jewish Historiography (History & Theory: Studies in the Philosophy of History, 27)*, Middletown, CT 1988, pp. 119–159

4 א' קופפר פרסם שתי 'איגרות'. ראה: א' קופפר, 'תעודות חדשות בדבר המחלוקת בין רש"ו מלאדי ובין ר' אברהם הכהן מקליסק ור' ברוך ממז'יבו', 'תרכיץ, מז' (תשל"ח), עמ' 230–237. איגרת אחת ייחס לר' שניאור זלמן מלאדי ואת השנייה לר' אברהם מקליסק. קופפר מצא את האיגרות הללו במכון להיסטוריה יהודית בוורשה, בעת ששימש מנהל המחלקה לכתבי יד באותו מכון (ראה: שם, עמ' 231, הערות 8, 9). במכון לתצלומי כתבי יד עבריים, שלידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, נמצא צילום הקובץ שבו האיגרות הללו (סרט מס' 30993). את האיגרת המיוחסת לר' שניאור זלמן הדפיס שוב לוי, בשנת תש"ם. ראה: לוי, 'אגרות קודש', עמ' קטו, סי' מט. לוי מונה גם כתבי יד אחרים שבהם נמצאת איגרת זו. ראה: שם, עמ' תמו, מקורות והערות לסי' מט.

5 על מחלוקות אלה ראה להלן, והערות 10, 45, 52. על עלייתו של ר' שניאור זלמן לעמדת מנהיגות ועל דרכו כמנהיג של חסידים, ראה: ע' אטקס, 'עלייתו של ר' שניאור זלמן מלאדי לעמדת מנהיגות', 'תרכיץ, נד' (תשל"ה), עמ' 429–439; הנ"ל, 'דרכו של רש"ו כמנהיג של חסידים', ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 321–354.

6 היילמאן, בית רבי, עמ' 50; טייטלבוים, הרב מלאדי, א, עמ' 230; הילמן, אגרות, סי' ס; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 304.

ב

האיגרת שאנו דנים בה אינה חתומה. יש בה התייחסות ל'מכתב מחותני הרב הגאון אב"ד דק"ק בארדיטשוב', ואפשר להניח שכותב האיגרת, כולה או מקצתה, הוא אמנם ר' שניאור זלמן מלאדי.⁷ האיגרת עוסקת במחלוקת או במחלוקות, ובבקשת שלום מצד בעל המחלוקת. כידוע היה ר' שניאור זלמן מעורב בכמה מחלוקות. הגדולה שבהן היא המחלוקת עם המתנגדים, שבעקבותיה הושם פעמיים בבית הסוהר. מחלוקת זו כנראה שככה במקצת לאחר שחרורו ממאסרו השני, בשנת תקס"א (1801), ולאחר ההתרשנות אלכסנדר הראשון לחסידים בשנת תקס"ד (1804), לקיים מניינים מ שלהם. עם זאת המשיכו המתנגדים בהתקפתם על החסידים גם לאחר מכן, ואף המשיכו לפרסם תעודות נגדם, לפחות עד פטירתו של ר' דוד ממקוב, הלוחם הקנאי בחסידות, בשנת תקע"ה.⁸ מחלוקות אחרות שר' שניאור זלמן היה מעורב בהן היו מחלוקות פנים-חסידיות. מבחון שככה המלחמה האידיאולוגית עם המתנגדים, ושקטה ההתמודדות על השלטון בקהילות, ומבפנים התחילה התמודדות רעיונית על פירוש דרך החסידות ועל תחומי השפעה.⁹ בתקופה זו כבר היו חצרות רבות של צדיקים, שנחלקו בפירוש תורת הבעש"ט, והיו קנאים לנאמנות חסידיהם ולתחום ההשפעה הטריטוריאלית שלהם. המחלוקות הפנים-חסידיות שניהל ר' שניאור זלמן היו בעיקרן שתיים: המחלוקת עם ר' אברהם מקליסק, שישב בטבריה, והמחלוקת עם ר' ברוך ממז'יבוז', שישב באוקראינה.

7 ראה איגרת ר' שניאור זלמן לר"א מקליסק, בתוך: הילמן, אגרות, סי' קג (= לוין, אגרות-קודש, סי' נא; להלן אביא את מראה המקום לפי הילמן): 'כמו שכתב במכתבו למחותני הגאון החסיד אב"ד דק"ק בארדיטשוב'. לא כל קשרי המשפחה של ר' לוי יצחק גלויים לפנינו. דומה שמחותנים אחרים שלו לא נהגו לכתוב איגרות, או שהן לא נשמרו. ראה: ל' הלוי גרוסמן, שם ושארית, תל-אביב תש"ג, עמ' יח-יט.

8 דובנוב, החסידות, עמ' 278; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 15-16. באיגרת משנת תק"ע (הילמן, אגרות, סי' קיג = לוין, שם, סי' ס; להלן אביא את מראה המקום לפי הילמן), על הפולמוס בינו לבין ר' ברוך ממז'יבוז', כותב ר' שניאור זלמן: 'ואמרת מתחילה שלא לגלות המכתב לאנ"ש [לאנשי שלומנו], בכדי שלא יהיה חלול השם בפני המתנגדים', הרי שהמחלוקת נמשכה גם אז. על מחלוקתו עם המתנגדים ראה גם: היילמאן, בית רבי, פרקים יא-יט; טייטלבוים, הרב מלאדי, פרקים 4-9; דובנוב, החסידות, פרקים ג, ד, ז, והתוספות ג, ו, ז, ח, י; יא: הילמן, אגרות, סי' סט-צא; ר' אליאור, 'ויכוח מינסק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א, ד (תשמ"ב), עמ' 179-235; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, לפי המפתח.

9 על המחלוקות הפנים-חסידיות ראה: א"י השל, 'לתולדות ר' פנחס מקורץ', עלי עין – מנחת דברים לש"ז שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 222-223, 225; A. Heshel, 'The Circle of the Baal'; 223-222, 225; S.H. Dresner, Chicago & London 1985, pp. 24-27; 'Shem Tov', *Studies in Hasidism*, ed. S.H. Dresner, Chicago & London 1985, pp. 24-27; מ"מ בודק, סדר הדורות החדש, למברג 1865, א, סי' לד (בספר שלושה סעיפים לד, והכוונה לסעיף לד הראשון); ספר לקוטי רמ"ל – דרושי רמ"ל מססוב, למברג 1860, דף יא ע"ב (איגרת ר' משה יהודה ליב מססוב); אליאור, ויכוח מינסק (לעיל, הערה 8), עמ' 195-196; א' גרין, בעל היסורים, תל אביב תשמ"א, פרק שלישי; רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 241-242.

המחלוקת בין ר' אברהם מקליסק לר' שניאור זלמן מלאדי התחילה, ככל הנראה, עם פרסום ספר התניא (סלויטסה תקנ"ז). ר' אברהם התנגד לעצם כתיבת הספר ולפירוש שנתן בו הרב מלאדי לתורתם של הבעש"ט והמגיד. את מורת רוחו מפרסום התניא, ומדרכו של ר' שניאור זלמן בחסידות, הביע באיגרת שכתב לר' שניאור זלמן בשנת תקנ"ז, ובאיגרת שכתב 'לכל המדינה... ע"ד [על דבר] האמת והשלום'.¹⁰ המכתב לרש"ז מלאדי הוא מכתב נזיפה מכובד אל חבר, והוא השאיר בו פתח רחב להמשך עבודה משותפת: 'ומהראוי שכת"ר [שכבוד תורתו: ר' שניאור זלמן] ממני יראה וכן יעשה בכדי שיהיו דבריני בסגנון א' [אחד] עולים ולד' הישועה'. ואולם, המחלוקת התפתחה למריבה קשה. שני הצדדים הטיחו האשמות זה בזה, ושני הרעים הפכו לשונאים ולא השלימו ביניהם עד יום מותם.¹¹ אש המחלוקת שככה במקצת בערך בשנת תקס"ה–תקס"ו (1806), כשר' אברהם מקליסק 'פרק את עולו' של ר' שניאור זלמן מעל צווארו ומינה את ר' מרדכי מלחוביץ על איסוף הכספים בשביל היושבים בארץ הקודש (ה'מעמדות'), וחדל מלהיות תלוי בר' שניאור זלמן בגביית הכספים ליושבי ארץ ישראל ובמשלוחם לו ולקהילתו בטבריה.¹² המחלוקת לא נפתרה, אבל חל ניתוק גמור בין בעלי הפלוגתא, שכן הם חדלו מלהחליף ביניהם איגרות ומלהאשים זה את זה. לפני הניתוק הסופי של היחסים ביניהם, בשנת תקס"ה, ניסה כנראה ר' אברהם לשלוח לרש"ז מלאדי מכתבי פיוסים, ולטעון 'ולא יזכרו עוד ראשונות ומה שעבר עבר, וכבר הייתי באמנה אתו מאז ומעולם כן יהי' לנצח, ומובטחני שיתוסף אהבה עזה מוסיף והולך, ואומר: מי יתן לי אבר כיונה אעופה ואשכונה לראות עמו פא"פ [פנים אל פנים]'.¹³ במחלוקת זו לקחו חלק גם השד"רים שנשלחו מארץ ישראל להביא לטבריה את הכספים שנאספו בעבור קהילת החסידים שבה, ובידיהם איגרות ר' אברהם ואף דברים שבעל פה. השד"רים ר' צבי הרקר, המכונה כאן 'הצבי

10 ברנאי, איגרות, מס' סד. איגרת זו נדפסה לראשונה בחיבת הארץ (לעיל, הערה 1), דף ע"א: וכן בלקוטי אמרים (לעיל, הערה 1), מכתב לו: ואצל הילמן, אגרות, ס' נח. ברנאי, איגרות, מס' סה – האיגרת נדפסה לראשונה בספר בינת משה, לר' משה אליקים בריעה, קרקא 1888, דף מז ע"א. היא נדפסה גם בספר קבוצת יעקב, קיבץ וחיבר יעקב מרגליות, ברדיצ'ב 1896, דף סב ע"ד; בלקוטי אמרים, שם, מכתב לח: ואצל הילמן, אגרות, ס' נט. על המחלוקת ראה: היילמאן, בית רבי, פרק כא: טייטלבוים, הרב מלאדי, א, פרק טו: א"י בראוור, 'על המחלוקת בין הרש"ז מלאדי ור' אברהם מקאליסק', קרית ספר, א (תרפ"ד), עמ' 142–150, 226–238; דובנוב, החסידות, עמ' 335–338; אליאור, ויכוח מינסק (לעיל, הערה 8), עמ' 194–199; הנ"ל, תורת אחדות ההפכים, התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, ירושלים, מוסד ביאליק [בדפוס], במבוא, סעיף 'חב"ד'; וכן בפרק 'עבודת השם: הפולמוס על ההתבוננות': רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 242.

11 ר"א מקליסק נפטר בחודש שבט תקע"א, ור' שניאור זלמן בחודש טבת תקע"ג.

12 ברנאי, איגרות, מס' עג, עה. על ר' מרדכי מלחוביץ ראה: ז' רבינוביץ, החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו, ירושלים תשכ"א, עמ' 111 ואילך.

13 ברנאי, איגרות, מס' סח, איגרת ר"א מקליסק לר' שניאור זלמן, שבה מתלונן ר' אברהם על העוול שגרם לו אליעזר מדיסנה, נאמנו של הרב מלאדי. תאריך כתיבת האיגרת איננו מצוין בה, והיא נכתבה כנראה בין השנים תקס"א–תקס"ג. דיון על התאריך ראה: י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, ירושלים–תל-אביב תש"ז, עמ' 76, פריט 66.

המר', וכן 'מו' דניאל ומו' חיים,¹⁴ הנזכרים באיגרת בשמם, שייכים אפוא למחלוקת זו. ר' שניאור זלמן שוחרר ממאסרו הראשון בשנת תקנ"ט (1799), וכישר על שחרורו במכתבים לידידיו ר' לוי יצחק מברדיצ'ב ור' ברוך ממז'יבוז'.¹⁵ באיגרת מאוחרת יותר, לאנשי שלומו במוהילב שעל נהר דנייסטר, הוא סיפר על פגישה עם ר' ברוך ועל מחלוקת עמו. באיגרת זו כתב שבאותה פגישה אמר לר' ברוך 'כי עד שנת תקס"ב היינו אוהבים נאמנים'.¹⁶ באיגרת מסופר שר' שניאור זלמן בא לביתו של ר' ברוך, ומובן שהם לא היו עדיין אויבים גמורים והריב התעצם בעת השיחה בבית ר' ברוך. המסורת החסידית מספרת, שבאותה שעה נפגשו השניים כאוהבים ונפרדו כאויבים.¹⁷ המסורת החב"דית מוסיפה ואומרת, ש'גם בעת מחלוקתם לא היתה שנאתם שלמה'. אפילו לחסידי חב"ד קשה היה לזלזל בר' ברוך ולראות במחלוקת בין רבם לבין נכד הבעש"ט מחלוקת בעניינים גשמיים, ולכן טוענת מסורת זו 'שמחלוקתם לא היתה פשוטה כ"א [כי אם] בדברים גבוהים ונעלים העומדים ברומו ש"ע [של עולם]'.¹⁸

אפילו באותם הימים, שבהם התבססה החסידות והצדיקים משלו ב'חצרותיהם'¹⁹ והתיישבו כמעט ישיבה של קבע בעיירות השונות, הרבו החסידים בנסיעות. הקשר לצדיק פירושו היה 'לנסוע לרבי'. ולא רק חסידים נסעו, גם צדיקים נסעו.²⁰ ובכל זאת,

14 'הצבי המר' הוא ר' צבי הירש סגל הרקר, כלומר ר' צבי הירש מן העיר הרקי (באוקראינית), או גורקי (ברוסית). גורקי ברוסית והורקי באוקראינית פירושה מר. ראה גם: לוין, אגרות-קודש, הערה בעמ' קטו. בכינוי זה, 'הצבי המר', נתכנה ר' צבי הירש הרקר באיגרתו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב לר"א מקליסק בעניין המחלוקת עם ר' שניאור זלמן. ראה: הילמן, אגרות, סי' קב. בעת המחלוקת בין ר' אברהם לר' שניאור זלמן נשלח ר' צבי הירש יחד עם ר' מאיר מביחוב לדבר על לב הרב מלאדי, כדי ליישב את המחלוקת ולפתור את עניין איסוף הכספים לארץ ישראל. ראה: איגרת ר"א מקליסק לר' לוי יצחק: ברנאי, אגרות, מס' עב. על השד"רים הללו ראה: ברנאי, שם, מס' נ, סח, ע, עא, עב; הילמן, אגרות, סי' קב, קג; א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, 'ירושלים תשל"ז, לפי המפתח.

15 הילמן, אגרות, סי' סב, סג.

16 שם, סי' קיג. בהערה כללית לאיגרת זו (שם, עמ' קצב) מעיר הילמן, שבכותרת לאיגרת בקובץ כתב יד, שממנו העתיק, כתוב שר' שניאור זלמן כתב את האיגרת בכתב ידו, וכן שהדיבורים בינו לבין ר' ברוך היו 'בטולטשין, בהתוועדם יחד פא"פ [פנים אל פנים] ביחוד בשנת תק"ע קודם פורים'.

17 היילמאן, בית רבי, דף מב ועמ' 84. טייטלבוים, הרב מלאדי, א, עמ' 145-146, חושב שהריב התחיל בשנת תקס"ו. לפי ספר מקור ברוך, תולדות ר' ברוך ממז'יבוז', הוצאת מרגליות מלבוך, זמושץ' תרצ"א, נערכה הפגישה במז'יבוז' והתקיימה לאחר שהמחלוקת בין ר' ברוך לר' שניאור זלמן כבר היתה בעיצומה. ראה: מקור ברוך, שם, עמ' 23.

18 היילמאן, בית רבי, דף מה.

19 ראה: דובנוב, החסידות, עמ' 361 ואילך.

20 מפורסמות הן נסיעותיו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב בעיירות ובכפרים של אוקראינה. ראה: דובנוב, החסידות, עמ' 309: "יצא אסקאוויץ, רבי לוי יצחק בערדיטשעווער, לודו' תרפ"ט, עמ' 142, ועוד. בהרבה סיפורים חסידיים מוצאים אנו צדיקים שמתארחים בעיירות שונות. ראה, למשל: ספר בוציאנא דנהורא, לקוטים יקרים מר' ברוך ממז'יבוז', בילגורי תרפ"ו, עמ' 5, 15, ועוד; ספר שמן הטוב, לקוטים על ר' שמואל שמלקה הורביץ מניקלסבורג ועל אחיו ר' פנחס הלוי הורביץ

מסע מלאדי, שבה קבע ר' שניאור זלמן את חצרו לאחר שחרורו מן המאסר השני,²¹ לטולצ'ין או למז'יבז', היה מסע ארוך. ר' ברוך, שאולי כבר היה בלבו על ר' שניאור זלמן – והרי כבר צידד בר' אברהם מקליסק במחלוקתו עם ר' שניאור זלמן²² – מתרעם עליו ושואל 'למה באתם למדינתנו'. אולי חשד בו ר' ברוך שבא לדחוק את רגליו. לפי מכתבו של ר' שניאור זלמן לחסידיו בעניין זה, הוא סבב בכפרים ובעיירות כדי לאסוף כספים ולעזור ליהודים שגורשו ממקומם 'ומושליכים בחוצות נפוחי כפן ומתים ברעב'.²³ בשנת תקס"ח (1808) גורשו היהודים שלא עסקו בעבודת האדמה מן הכפרים שבאוקראינה, לפי פקודה של הצאר אלכסנדר הראשון משנת תקס"ז (1807), ולפי הצעת חוק משנת 1804. דובנוב קובע שר' שניאור זלמן נסע לאוקראינה בשנת תקס"ח.²⁴ בעל בית רבי²⁵ וד"צ הילמן²⁶ קובעים את נסיעתו לאוקראינה באדר תק"ע.

ר' ברוך ממז'יבז', נכדו של הבעש"ט,²⁷ נקרא גם ר' ברוך מטולצ'ין, ואכן ישב ר' ברוך גם כאן וגם כאן.²⁸ דובנוב כותב ש'קשה לקבוע בדיוק זמן ישיבתו של ר' ברוך בכל אחת משתי הערים ואולי היה הולך מהכא להתם'.²⁹ ר' ברוך נהג לבקר במז'יבז' גם כשישב

מפרנקפורט דמיין, ליקט וערך א"ש מיכלזון, פייטרקוב תרס"ה, סעיף פז, עמ' 94, וסעיף כז, עמ' 112. על נסיעותיו של ר' נחמן מברסלב, למשל, ראה: ימי מהרנ"ת, מאת נתן שטרנהרץ מנמירוב, בני ברק תשט"ז (דפוס ראשון: למברג תרס"ג), דף טז ואילך. ראה גם: הנ"ל, ספר חיי מוהר"ן, למברג 1874, דף כ ע"ב, סעיף כז; וכן ראה: דובנוב, החסידות, עמ' 360–361. ראה גם: י' וייס, 'ראשית צמיחתה של הדרך החסידית', ציון, טז (תשי"א), עמ' 52–53. בהקשר זה חשוב לציין את הרקע הקבלי של נדודי הצדיק עם השכינה.

21 ראה: היילמן, בית רבי, עמ' 78; רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 23, הערה 147. לפי הילמן נסע ר' שניאור זלמן מפטרבורג ללאדי בחודש אב תקס"א. ראה: הילמן, אגרות, עמ' קנג, הערה 4.

22 כפי שגם יוצא מדברי ר' שניאור זלמן (הילמן, אגרות, סי' קיג): 'ניכרין הדברים שקבלתם [ר' ברוך] לשון הרע עלי מהנהו בני מערבא'; בגמרא נתכנו יושבי ארץ ישראל בפי יושבי כבל 'בני מערבא' (למשל: קידושין עא ע"ב, ועוד הרבה), שכן ארץ ישראל היתה ממערב לכבל. וראה לעיל, הערה 10.

23 הילמן, אגרות, סי' קיג. על החוק לגירוש היהודים ראה גם: רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 227–228. הגירוש החל בראשית 1808, וב-29 בנובמבר 1808 ניאות הקיסר לדחות את הגירוש עד לפקודה חדשה. ראה: ר' מאהר, דברי ימי ישראל – דורות אחרונים, ג, מרחביה תש"ך, עמ' 142–152; S.W. Baron, *The Jews in Russia*, New York 1944, pp. 29–30; L. Greenberg, *The Russian Jews under Tsars and Soviets*, New York 1987, p. 22.

24 דובנוב, החסידות, עמ' 310 ואילך.

25 היילמן, בית רבי, דף מב.

26 הילמן, אגרות, עמ' קצב, הערה כללית לסי' קיג.

27 בן אודל, בתו של הבעש"ט, אחיהם של ר' משה חיים אפרים מסדליקוב ושל פייגה, אמו של ר' נחמן מברסלב.

28 טולצ'ין מרוחקת כמאה וחמישים ק"מ בקו אווירי ממז'יבז'. יש להניח שמרחק הנסיעה בין שני מקומות אלה באתם ימים היה רב.

29 דובנוב, החסידות, עמ' 208, הערה 4.

בטולצ'ין, כדי לעלות לקבר הבעש"ט ולבקר בבית אחיו, ר' משה חיים אפרים.³⁰ לכאורה נראים דברי דובנוב, אך קשה לשער שרבי יעביר את חצרו ממקום למקום ויחזור ויעביר את חצרו וילך 'מהכא להתם', מבלי שהדברים 'יעשו רושם' ויירשמו. ואין עלייה לקבר ואף לא ביקור משפחתי בבחינת מעבר ממקום למקום במשמעות של מגורים במקום אחר. אך אולי שהה ר' ברוך בביקוריו במז'יבוז' תקופה ממושכת, ולא רק 'קפץ' לביקור של יום-יומיים. ייתכן שהמרחק בין שני המקומות גם הכתיב שהייה לא חטופה. דובנוב בעצמו כותב שר' ברוך ישב בטולצ'ין ועבר לאחר מכן למז'יבוז', עירו של הבעש"ט ומקום לידתו של ר' ברוך: 'מעיר אבותיו מידזיבוז' יצא לטולטשין... ובסוף ימיו חזר לעיר הקדושה של הבעש"ט'.³¹ ישנן עוד כמה עדויות על מקום הימצאו של ר' ברוך בתקופות שונות. באיגרתו של ר' ברוך אל ר' מנחם מנדל מוויטבסק כותב ר' ברוך: 'בתחילת חודש מרחשון העבר נתקבלתי לקבוע את מושבי בק"ק טולטשין'.³² אין אנו יודעים בדיוק באיזו שנה כתב ר' ברוך את איגרתו זו, ולכן גם לא נוכל לדעת מתי חל 'חודש מרחשון העבר'. מכל מקום, הוא חל לפני אביב תקמ"ח (1788), שהוא זמן פטירתו של ר' מנחם מנדל. ר' שניאור זלמן נפגש עם ר' ברוך לאחר גירוש היהודים מן הכפרים באוקראינה, היינו לאחר תקס"ח (1808). באיגרת שכתב על כך ר' שניאור זלמן, לא מוזכר מקום המפגש ולא מוזכרת שנת הפגישה.³³ ואין לדעת בוודאות אם התקיימה הפגישה בטולצ'ין או שהיה זה כבר לאחר המעבר של ר' ברוך למז'יבוז'.

בשנת תקס"ב (1802) עבר ר' נחמן לגור בברסלב הסמוכה לטולצ'ין, ובטולצ'ין גר באותה עת דודו ר' ברוך.³⁴ הסיפור החסידי מספר, שבדרכו אל ר' ברוך פגש ר' שניאור זלמן בר' נחמן. ההנחה של הסיפור היא שר' ברוך ישב אז בטולצ'ין ור' נחמן בברסלב הסמוכה לה.³⁵ עם זאת, בשנת תקס"ה נסע 'החווה' מלובלין, ר' יעקב יצחק הורביץ,

30 ראה: מקור ברוך (לעיל, הערה 17), עמ' 15-17.

31 דובנוב, החסידות, עמ' 208. ראה גם: מקור ברוך, שם, עמ' 21. לפי גירסה אחרת ישב ר' ברוך 'בימי חורפו... בק"ק אוסטרא...'; בוצינא דנהורא (לעיל, הערה 20), דף ג.

32 בוצינא דנהורא, שם, עמ' 36.

33 ראה לעיל, הערה 16.

34 ראה: גרין, בעל הייסורים (לעיל, הערה 9), עמ' 104, 116. ייתכן שר' נחמן התיישב בברסלב דווקא כדי להתמודד עם הדרך החסידית של דודו, שישב בטולצ'ין הסמוכה, כשם שהתיישב לפני כן בולטופולה, כדי להתמודד עם 'הסכא' שישב בשפולה, הסמוכה לה. ראה גם: חיי מוהר"ן (לעיל, הערה 20), דף יט ע"ב ודף כ ע"א, סעיף יט.

35 לפי המסופר, התבטא ר' נחמן על הפגישה העתידה בין ר' שניאור זלמן לר' ברוך בדרך חידוד של לשון נופל על לשון: פטרבורג – 'פעטר בורעץ'. כלומר, אתה שניצלת מן הכלא בפטרבורג הולך עתה לגוב האריות של הדוד ברוך. ראה: א"ב גוטלבר, זכרונות ומסעות, מהדורת ר' גולדברג, ירושלים תשל"א, א, עמ' 168; אבני"ה ברזל, בתוך: ספר כוכבי אור, לר' אברהם חזן מטולטשין, בני ברק תשכ"א, עמ' לד, ס' מו; דובנוב, החסידות, עמ' 311-312; גרין, בעל הייסורים (לעיל, הערה 9), עמ' 399, הערה 46; רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 223-224. ראה גם: מקור ברוך (לעיל, הערה 17), עמ' 23. לפי מקור ברוך ישב אז ר' ברוך במז'יבוז', ור' שניאור זלמן נסע להשתטח על קבר הבעש"ט. אם נקבל את הסיפור על פגישת הרב מלאדי עם ר' נחמן, נצטרך לדחות

להיפרד ממחותנו, ר' אריה לייב מוולצשיסק, שעמד לעלות לארץ ישראל,³⁶ ובאותה הזדמנות ביקר את ר' ברוך במז'יבוז' הסמוכה. 'כי אני קרוב למחנתו, כי וואלצשיסק סמוך למעזבוז'.³⁷ האגרת שלפנינו עוסקת בדברים שאירעו סמוך לשנת תקס"ד, ועדות 'החווה' על מקום מושבו של ר' ברוך היא משנת תקס"ה. האם היה ר' ברוך אז באופן ארעי במז'יבוז', לביקור כלשהו, או ששם היה מקום מושבו הקבוע? ההתייחסות למקום מושבו של ר' ברוך בלשון 'מחנתו' מצביע אולי שהיה זה מושבו הקבוע או לפחות ששהה שם שהייה ממושכת. מכל מקום, לא ברור כלל אם גם בשנת תקס"ד ולפניה כבר גר ר' ברוך במז'יבוז'.³⁸

אופיו של ר' ברוך ודרכו בחסידות מוזכרים במקומות שונים. דובנוב מבטל את ר' ברוך מכל וכל, ומציג אותו כמוקיון רודף בצע וחסר מעצורים מוסריים. לפיו היה ר' ברוך 'איש יחיר, שואף לשלטון, לכבוד ולעושר'.³⁹ על פי המסופר בספר בוצינא דנהורא, היתה התנהגותו של ר' ברוך רבת תהפוכות:⁴⁰ היו לו תקופות של דיכאון⁴¹ ותקופות של התפרצויות זעם,⁴² היה נוח לכעוס והיה תקיף בדעתו ויהיר.⁴³ ר' ברוך נהג את ממשלתו

את גירסת מקור ברוך. ברסלב קרובה לטולצ'ין ונמצאת ממערב לה, ור' שניאור זלמן יכול היה לעבור בברסלב בדרכו אליה; לא כל כך מתקבל על הדעת שהוא יעבור בברסלב בדרכו למז'יבוז', שכן ברסלב לא היתה במסלול הנסיעה מלאדי למז'יבוז'.

36 ר' אריה לייב מוולצשיסק, בעל אהבת שלום, נסע לארץ ישראל בקיץ תקס"ה. ראה: ימי מהרנ"ת (לעיל, הערה 20), דף כח.

37 אגרת החווה מלובלין לר' לוי יצחק מברדיצ'ב, הילמן, אגרות, סי' קח.

38 ראה: בוצינא דנהורא (לעיל, הערה 20), עמ' 5.

39 דובנוב, החסידות, עמ' 208, 212–213, וראה גם עמ' 337, שם מכנה דובנוב את ר' ברוך 'הסוחר בחסידות', ר' ברוך מטולטשין. גרין טוען, שדובנוב שנה את ר' ברוך בהשפעת הקריקטורה שצייר גוטלובר מדמותו: ראה: גרין, בעל הייסורים (לעיל, הערה 9), עמ' 369, הערה 8. אין גרין מסכים לדעתם של גוטלובר ודובנוב. ראה גם: ש"א הורודצקי, החסידות והחסידים, א–ד, ירושלים–ברלין תרפ"ג: ג, עמ' יג; א' כהנא, ספר החסידות, ורשה תרפ"ב, עמ' 317.

40 'דרכו בקודש הי' פ"א [פעם אחת] לרומם א"ע [את עצמן] ופ"א להשפיל א"ע', בוצינא דנהורא (לעיל, הערה 20), עמ' 31. ראה: א' שישא הלוי, 'על הס' "בוצינא דנהורא"', עלי ספר, ח (תש"ם), עמ' 155–157. שישא הלוי מפקפק באותנטיות של דברי בוצינא דנהורא, ומביא כעדות לכך את דברי ר' יחיאל מיכל היבנר, רבה של ניוזב שבגליציה, שם, עמ' 156. הוא גם בא בטענות אל דובנוב, שהטיל ספק בעדות שבבוצינא דנהורא, ו'בכל זאת בונה דובנוב על יסודות האמור בספר את תיאור דמותו הרוחנית של הר"ר ברוך' (שם, עמ' 156, הערה 7). על ר' ברוך ראה גם: גרין, בעל הייסורים (לעיל, הערה 9), עמ' 36–37, 58.

41 מקובלת ההנחה שהרשלה אוסטרופולר, הבדחן הנודע, נקרא למז'יבוז' לשעשע את ר' ברוך בעת התקפי הדיכאון. ראה: S. Liptzin, 'Ostropoler Hershele', *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, IX, col. 1516. ר' ברוך אינו המנהיג החסידי היחיד שסבל ממשברים נפשיים ומהתנהגות בלתי מאוזנת. בשנת תקנ"ג עבר גם על ר' לוי יצחק משבר נפשי, 'נתיקה מעט דעתו'; ראה: הורודצקי, שם, ב, עמ' צד. וראה גם: י' טברסקי, גאולה על ידי אהבה, חיי ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, רמת'גן תש"ך, עמ' 135–136; יאסקאוויץ (לעיל, הערה 20), עמ' 45.

42 'דרכו בקודש היה לזרוק מרה בתלמידים ולגעור בקפידא על הבאים לדרוש מפיו דבר אלהים... רבנו היה תמיד בכעס על משמשיו... מקור ברוך (לעיל, הערה 17), עמ' 13.

ביד רמה, וראה את עצמו כממלא מקום סבו, הבעש"ט.⁴⁴ היחס של צדיקים אחרים כלפי ר' ברוך היה אמביוואלנטי, ומהם שהתנגדו לו באופן קיצוני; היחס היה של הערצה מחד גיסא ושל שנאה מאידך גיסא: "...לא תמיד פירש רבנו [ר' ברוך] עומק כוונתו ולא עמדו על סוף דעתו ולפיכך נתרבתה המחלוקת מחסידי חבריו קדושי עליון".⁴⁵ ר' ברוך היה מודע לכך שהוא איש ריב, ואפילו העיר על כך בבדיחה.⁴⁶ עם כל זאת, אין לדעת אם העדות של ספר בוצינא דנהורא עדות אמת היא; והרי דמותו ההיסטורית של ר' ברוך נוצרה לפי המסופר בספר זה, שהאותנטיות שלו מפוקפקת.⁴⁷

ר' לוי יצחק מברדיצ'ב היה תלמיד חכם גדול וצדיק חסידי חשוב, ופעל רבות בהפצת

- 43 ראה, למשל: בוצינא דנהורא (לעיל, הערה 20), עמ' 32–33, הסיפור על חלומו של ר' ברוך על פגישתו עם ר' שמעון בר יוחאי. על המסורת החסידית הרואה בבעש"ט ניצוץ נשמת רשב"י, ראה: י' ליבס, 'המשיח של הזוהר – לדמותו המשיחית של רשב"י', הרעיון המשיחי בישראל, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים תשמ"ב, עמ' 113–116. בעניין זה ראה גם: ספר שבחי הבעש"ט, מהדורת ש"א הורודצקי, תל-אביב תש"ז, הקדמת הכותב, עמ' לו.
- 44 ראה: בוצינא דנהורא, בתוך ילקוט כתבי קודש, ירושלים תשכ"א, עמ' קלח: 'אמר לי (הרב מפולנאה) בריכיל שמעתי מוקנך הבעש"ט שאתה תהי' [יה] ממלא מקומו'. נוסח זה חסר בהוצאות אחרות של הספר, כגון פייטרקוב תרמ"ט, בילגורי תרפ"ו, אך נמצא בדפוס הראשון, למברג תר"מ. גרין טוען, שאף על פי שעם פטירת המגיד נעלמה היומרה להיות צדיק יחיד, צדיק הדור, קיננה יומרה זו עדיין בלב ר' ברוך ובלב ר' נחמן, צאצאי הבעש"ט. ראה: גרין, בעל הייסורים (לעיל, הערה 9), עמ' 123. ראה גם: דובנוב, החסידות, עמ' 212–213; ש' אטינגר, ההנהגה החסידית בעיצובה, דת וחברה בתולדות ישראל והעמים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 131. דעה הפוכה מובעת במאמרה של רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 216–217: "...שאיפתו [של ר' ברוך] למלא את מקום סבו במעז'בוז' לא היה בה בהכרח משום תודעת הנהגה ריכוזית של תנועת החסידות כולה...'. הוא הדין לגבי התביעות של ר' נחמן: "...מעמד "צדיק הדור" או "צדיק" האמת של ר' נחמן היה כרוך בתודעתו המשיחית... [ו]לא היה... משום נסיון להפקיע את שאר צדיקי הדור מצדיקותם, שם, עמ' 220. וראה גם: שם, עמ' 221, 225.
- 45 מקור ברוך (לעיל, הערה 17), עמ' 13. על המחלוקת שניהל ר' ברוך, ראה: שם, עמ' 22 ואילך; עשר אורות, בתוך: זכות ישראל, ליקט י' ברגר, פייטרקוב תרס"ז (ד"צ: תשל"ג), סעיף כב, עמ' 50; ספר זכרון טוב, ספורי מעשיות מהרב יצחק מנסכין, הו"ל י' לנדא, פייטרקוב תרנ"ב, סעיף ט, עמ' 6; ימי מהרנ"ת (לעיל, הערה 20), דף ז; ספר דברי שלום, וילנה תרמ"ב, עמ' 56; סדר הדורות החדש, לכוב תרכ"ה, דף ה ע"א; ספר אור הנפלאות, ירושלים תש"ד, סי' יג, עמ' ו; ספר דברי דוד, הוסטין תרס"ד, דף ח ע"א. ראה גם: בוצינא דנהורא (לעיל, הערה 20), עמ' 34: 'פעם דבר מהמפורסמים שבדורו וחרה עליהם בחרי אף גדול'. וראה גם: מקור ברוך, שם, עמ' 9. וראה: גרין, בעל הייסורים (לעיל, הערה 9), עמ' 99–102; רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 216–219. המחלוקת של ר' ברוך עם ר' שניאור זלמן ועם ר' לוי יצחק ארוגות במחלוקת של ר' אברהם מקליסק עם אישים אלה. ראה לעיל, הערה 10.
- 46 לפי הסיפור החסידי אמר ר' ברוך לר' מנחם נחום מצ'רנובל: 'הנה העולם מחזיקים אותי פאר א בייזען גוטער יוד [יהודי טוב (במובן של צדיק) כעסן] ואתכם מחזיקים פאר א גוטען גוטער יוד [צדיק טוב-לב]; מקור ברוך, שם, עמ' 33; ראה גם: א"ד טברסקי, ספר היחס מטשרנוביל ורוזין, לובלין תרצ"ח, דף ב ע"א.
- 47 ראה לעיל, הערה 40.

תורה ודעת, בין שאר גדולי תלמידי החכמים בפולין וברוסיה. במסורת החסידית ובפולקלור שלה זכה לכינוי 'הרחמן',⁴⁸ ונחשב למליץ ישר על היהודים.⁴⁹ לפי המסופר, דן ר' לוי יצחק לכף זכות את כל בני האדם בכלל, ואת כל היהודים בפרט, ובצדיקותו מוכן היה למסור את נפשו בעד אחרון הפחותים שבהם.⁵⁰ אך במחלוקות שניהל ר' לוי יצחק, ובמחלוקות שהצטרף אליהן, נתגלה כבעל פלוגתא נוקדן ונשכן. באיגרות הפולמוס שלו אין הוא חס על יריביו ואומר מה שבלבו עליהם, על ידידיהם ועל שלוחיהם – ואין באיגרות אלה אפילו ניסיון מועט של חיפוש צד זכות.⁵¹ ר' לוי יצחק הצטרף למחלוקות שניהל חברו-מחותנו, ר' שניאור זלמן מלאדי, וחריפות לשונו של ר' לוי יצחק בפולמוסים אלה עולה לאין ערוך על זו של הרב מלאדי. ר' לוי יצחק, כר' שניאור זלמן, נלחם בר' ברוך ממז'בו' ובר' אברהם מקליסק.⁵² מכתבו לר' אברהם על דבר מחלוקתו עם ר' שניאור זלמן⁵³ מלא ביטויים חריפים ועלבונות לר' אברהם ולשלוחיו. במכתבו לר' לוי יצחק ר' אברהם מציג את שלוחיו כידידיו הטובים:

שלוחי יקירי דידן, ה"ה המופלג בתורה וביראת שמים חמ"ה [?] מאיר [מביחוב], ושם איתו הרב המופלג בתורה וביראה וחסידות כמו"ה [כבוד מורנו הרב] צבי סג"ל [מהרק'...] כי אנשי לבבי המה, מלב אחד ידברו ותוך נקודת לבבי באמת ובאהבה.⁵⁴

ר' לוי יצחק מכנה ידידים אלו של ר' אברהם מקליסק:

אנשים רעים בני בליעל... ריקים בלי דעת תורה... ומאד הוא למותר את אשר מפליג

48 דערבארימדיקער, שהפך לשם המשפחה של צאצאי ר' לוי יצחק. הסיפור על הכינוי 'דערבארימדיקער' מצוי אצל יאסקאוויץ (לעיל, הערה 20), עמ' 144. לפי הסיפור נקבע שם זה כשם משפחה רק מתוך אהבה של הפקיד הרושם. אולי בגלל טעותו של הפקיד יוחסה תכונת הרחמנות לר' לוי יצחק ולא להיפך.

49 ראה: יאסקאוויץ, שם, עמ' 51 ואילך; א' שטיינמן, ספר שער החסידות, תל-אביב תשי"ז, עמ' 141-144. שם ספרו של יוחנן טברסקי על ר' לוי יצחק הוא 'גאולה על ידי אהבה'. בספר פרק מיוחד בשם 'בעל הרחמים', המוקדש לרחמיו של ר' לוי יצחק. ראה: טברסקי (לעיל, הערה 41), עמ' 60-70. ראה גם: דובנוב, החסידות, עמ' 193 ואילך. אין בידינו ביוגרפיה ביקורתית על ר' לוי יצחק ופועלו.

50 עשר אורות (לעיל, הערה 45), סעיף לה, עמ' 52; יאסקאוויץ, שם, עמ' 51 ואילך.

51 והיה כבר מי שאמר עליו, אם כי בצורה 'ספרותית': 'רחמן קוראים לו והוא קנאי שבקנאים'; ראה: טברסקי (לעיל, הערה 41), עמ' 74.

52 על מחלוקות אלו ראה גם: מקור ברוך (לעיל, הערה 17), עמ' 25, סעיף י; זכרון טוב (לעיל, הערה 45), עמ' 6, סעיף ט. וראה גם: דובנוב, החסידות, עמ' 309 ואילך; הילמן, אגרות, ס' קב. וראה לעיל, הערות 10, 45.

53 הילמן, אגרות, ס' קב.

54 ברנאי, איגרות, מס' עב. על השד"רים ראה לעיל, הערה 14. בכתב יד הספרייה הלאומית 903⁸⁰, ס' מה, מופיעה איגרת זו עם קטע נוסף בתחילתה. קטע זה פרסם הונדרט: G.D. Hundert, 'Towards a Biography of R. Abraham Kalisker', M.A. Thesis, Ohio State University, 1971, p. 28

בשבחם לומר עליהם מופלגים ויראים אנשי אמת, כי לא ראיתי מעולם יראים ומופלגים מאנשי אמת בהם. ואיך יכול לכתוב עליהם אנשי אמת, הלא כמה שקרים אמר לפני צבי המ"ר, ואם הוא מופלג איני יודע מי עם הארץ.⁵⁵

מי שקורא בעיון את האיגרת שכתב ר' יעקב יצחק, החווה מלובלין, לר' לוי יצחק מברדיצ'ב,⁵⁶ ייווכח עד מהרה שהמכתב נכתב לאדם נוח לכעוס וקשה לרצות, המקפיד על הכבוד שחולקים לו צדיקים אחרים. מן המכתב עולה, שר' לוי יצחק נעלב מכך שהחווה נסע לסביבתו ולא ביקר אצלו, ועוד ביקר אצל בעל הפלוגתא שלו, ר' ברוך. נראה שהחווה לא הצליח לרצות את ר' לוי יצחק אפילו במכתב מתרצה זה, שכן נתגלעה מחלוקת גם ביניהם. אף מן האמור בתחילת האיגרת שלפנינו משתמע שאין ר' לוי יצחק מן המוחלים על כבודם ומן הנמנעים מלהלבין פניו של אדם. והראיה, 'שבעברם יחד דרך ק"ק פיקוב לא הניח הרב דפיקוב שיסע הצבי עמהם לאביו נ"י פן יקבל בזיון שם'. נראה שהרב דפיקוב⁵⁷ הכיר את טבעו של אביו יותר מן ההגיגראפים ומן ההיסטוריונים שבאו אחריו. איגרות צדיקים רבות נדונו לגניזה, מתוך צנזורה פנימית ומפני כבודם של צדיקים.⁵⁸ אף על פי כן נדפסו איגרות אחדות, על פולמוסים בין הצדיקים לבין עצמם ועל הפולמוס עם המתנגדים. אפשר לומר, שכמעט בכל איגרות הפולמוס של ר' שניאור זלמן שפורסמו עד כה, ובייחוד באיגרות שעניינן הפולמוס עם המתנגדים, סגנונו מאופק. באיגרות רבות הוא דורש מחסידי שיתנהגו 'במעצר', כלומר בהתאפקות,⁵⁹ וישתדלו 'להשקט הריב';⁶⁰ שיעבירו על מידותיהם ויהיו 'מן הנעלבים... כי אין שלום יוצא מתוך מריבה ח"ו, ובפרט ממחלוקת לש"ש [לשם שמים], אשר רוב הצרות והתלאות הן ממחלוקת לש"ש, הרחמן יצילנו ממנה'.⁶¹ הוא הורה שלא להגיב אפילו על השריפה בוויילנה, 'אשר שרפו ספר הידוע', כי לא להם 'לריב את ריב הבעש"ט וצללה"ה [זכר צדיק לברכה לחיי העולם הבא] ולעורר מדנים ח"ו...'.⁶² ר' שניאור זלמן מבקש מחסידי 'להרגיל את לבם לאהוב את

55 הילמן, אגרות, סי' קב.

56 שם, סי' קח.

57 ר' ישראל, בנו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב. לר' לוי יצחק היו שלושה בנים: 'הא' ר' מאיר נפטר בחיי אביו בשנת תקס"ו. הב' הרה"ק ר' ישראל נ"ע [נוחו עדן] מפיקוב נפטר בשנת תקע"ח. הג' ר' דובעריש ז"ל נפטר בשנת תקפ"ד; עשר אורות (לעיל, הערה 45), עמ' 45. לר' לוי יצחק היו גם שתי בנות, ראה: 'אסקאוויץ (לעיל, הערה 20), עמ' 44. וראה להלן, סעיף ג, האיגרת, שורות 6-7. ראה איגרת ר' שניאור זלמן לר"א מקליסק, הילמן, אגרות, סי' קג: 'זיפה עשיתי שדנתי בגניזה (מכתבי רא"ק קודמים). ובקשו ממני לשרפם...'. ראה גם: היילמאן, בית רבי, דבר אל הקוראים, עמ' 5; וראה: לוי, אגרות-קודש, עמ' תמו: 'קטע זה האחרון הושמט בכל כחה"י והדפוסים, שמוטב היה לו נגנזו הדברים. אך כיון שכבר נתפרסם ב"תרביץ", הוכרחנו להדפיסו אף כאן'. והשווה: אליאור, ויכוח מינסק (לעיל, הערה 8), עמ' 179, הערה 2.

58 הילמן, אגרות, סי' ד.

60 שם, סי' ח.

61 שם, סי' נ.

62 שם, סי' נו. ההשערה היא שהספר ששרפו המתנגדים בוויילנה הוא ספר צוואת הריב"ש, ושעשו כך בהוראת הגאון מוויילנה. ראה: היילמאן, בית רבי, עמ' 40, הערה ב; דובנוב, החסידות, עמ' 253,

אחב"י [אחינו בני ישראל] אף אם אינם מסייע"מ [מסיעת מרחמנו] ולדונם לכף זכות...⁶³, וכן '...שלא להנקם ח"ו מהרודפים בשום מלשינות שבעולם'.⁶⁴ עליהם להיות 'מתלמידיו של אברהם אבינו ע"ה, רוח נמוכה ונפש שפלה בפני כל אדם ממש...', ולא להתלוצץ ו'לשפוך בוז וקלון על כל תופשי תורה...'. כי '...היא הלצנות המשמחת אלהים אחרים ואנשים בני בליעל...'.⁶⁵ ואגב דרכנו נציין, שרוב התעודות החסידיות המתייחסות למחלוקת עם המתנגדים – של ר' שניאור זלמן הן.⁶⁶

סגנון איגרת הפולמוס שכתב ר' שניאור זלמן לר' אברהם מקליסק⁶⁷ חריף ובוטה יותר. התבטאויותיו כלפי שליחיו של ר' אברהם מעליבות ופוגעות: 'הני נחותאי', 'המסיתים והמדיחים', שאינם 'ממארי דיחושבנא ואינם בקיאים בחשבונות'. מעליבים ופוגעים הם גם הרמזים שרומז ר' שניאור זלמן על התנהגותו של ר' אברהם בעבר – שכל רדיפות המתנגדים ('צוק העתים') היו בגלל התנהגותו הפרועה, ושגם המגיד ממזריטש כעס על כך לכאורה.⁶⁸ הוא מאשים את ר' אברהם, שאחר פטירת ר' מנחם מנדל מוויטבסק התנהג ב'גנבת דעת ומרמה גדולה לכתוב מכתבי שלום חיבה ורעות מדי שנה כ"ב שנים, להוציא סך עצום מדי שנה בשנה אלפי אלפים, ובקרב ישים ארבו ח"ו...'.⁶⁹ ניכר שהאיגרת נכתבה בלהט הוויכוח, והיא סתמה את הגולל על אפשרות של יישור ההדורים ביניהם. אף על פי כן אין האיגרת שלוחת רסן, והביטוי 'כסיל' מובלע בה במשפט 'שעל פי הכתובים... לא הי' מהראוי לענות לו כלום...' (לפי 'אל תען כסיל כאיולתו', משלי כו, ד). באיגרת שר'

הערה 2: וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 201, הערה 32; ב, עמ' 92, הערה כוכבית והערה 20.

הילמן, אגרות, סי' סה. 63

שם, סי' קיז. 64

שם, סי' קלז. 65

נמצאות גם שתי איגרות של ר' מנחם מנדל על מחלוקת זו: ברנאי, איגרות, מס' י, יב; איגרת אחת של ר"א מקליסק, שנוגעת בעקיפין בכך: שם, מס' יא; וכן איגרת של ר' שמואל שמלקה מניקלסבורג שכתב לברודי. ראה: ילקוט המנחם, וילנה תרס"ג, דף פ ע"ב; שמן הטוב (לעיל, הערה 20), סעיף נה, עמ' 80; ואיגרת של ר' אלימלך מליז'נסק, ראה: וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 169.

הילמן, אגרות, סי' קג. 67

ר' שניאור זלמן האשים את ר' אברהם שהוא וחסידיו היו מתהפכים ('קולען זיך') בשעת התפילה. הוא טען, שהתנהגות זו גרמה להחרפת הרדיפות של המתנגדים. ראה: הילמן, שם. דיון מפורט בהאשמה זו ייעשה במקום אחר. אך כאן נציין, שר' אברהם מקליסק אינו נזכר אפילו פעם אחת בכתבי המתנגדים, בעוד שרבות תלונותיהם על צדיקים אחרים וידועה מלחמתם בר' שניאור זלמן מלאדי.

הילמן, שם. גריס סובר, שהאיגרת של ר' שניאור זלמן לר"א מקליסק היא איגרת 'נוסחאית', שמשמשת 'בתבניות הספרותיות המקובלות לעת מחלוקת'. ראה: ז' גריס, 'ממיתוס לאתוס, קווים לדמותו של ר' אברהם מקאליסק', אומה ותולדותיה, ב, בעריכת ש' אטינגר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 146–117, ובמיוחד עמ' 126–131. באיגרת שכתב ר' אשר מסטולין למגיד מקונוניץ, ר' אשר מאשים את חסידיו חב"ד בהתנשאות, בביוזי תלמידי חכמים ובפריקת עול מצוות. לאיגרת ר' אשר ראה: הילמן, אגרות, סי' קז.

שניאור זלמן כותב לחסידיו על המחלוקת בינו לבין ר' ברוך, הוא מספר להם כיצד התרגז למשמע דברי ר' ברוך: "...ותרגזו בטני, הנמצא כזה איש תהפוכות להפוך הדברים מן הקצה אל הקצה...⁷⁰ – אך לא יותר מכך.

הספרות המתנגדית נגד החסידים רבה מאוד. המתנגדים האשימו את החסידים בהזנחת לימוד התורה ובזלזול בלומדיה, בשינוי נוסח התפילה ובאי-הקפדה על זמני התפילה, בשינוי דרכי השחיטה, וכיוצא באלה עוד סטיות מדרכי ישראל.⁷¹ דומה שבתחילה התאפקו אפילו המתנגדים מלהאשים בפה מלא את החסידים בשבתאות. האשמה כזו הושמעה ברמז בלבד. רק במלשינות השנייה על ר' שניאור זלמן טענו במפורש שהחסידות מטיפה לאנרכיה והיא המשך של השבתאות.⁷² והנה, בארץ ישראל מאשים ר' מנחם מנדל מוויטבסק את הספרדים בצפת שהם 'רשעים גמורים מאמינים בשב"ץ ימ"ש [בשבתאי צבי ימח שמו].⁷³ לא כאן המקום לבדוק אם האשמת שווא היא אם לאו. אבל קשה להעלות על הדעת, שקרוב לזמן המחלוקת הגדולה בין החסידים למתנגדים, תיתכן האשמה פנים-חסידית פומבית בשבתאות. לו עשו כן היו החסידים פוסלים את עצמם ואת תנועתם. ואכן, כבר הוכח שהמסמך המאשים לכאורה את ר' נחמן בשבתאות הוא מסמך מזויף.⁷⁴

לסיכום, ר' שניאור זלמן מלאדי ניהל לפחות שלוש מחלוקות שונות, והן:

- (א) המחלוקת עם המתנגדים: שיאה בשנת תקס"א (1801), עם מאסרו השני. מחלוקת זו לא שככה אלא עם פטירתו של ר' דוד ממקוב בשנת תקע"ה (1815).
- (ב) המחלוקת עם ר' אברהם מקליסק: תחילתה בשנת תקנ"ז ושיאה בשנת תקס"ו. בשנה זו כתב ר' שניאור זלמן לר' אברהם איגרת,⁷⁵ והאשימו בכך שהוא גרם להחרפת ההתנכלות של המתנגדים כלפי החסידים. עם מינויו של ר' מרדכי מלחוביץ, בשנת

70 שם, סי' קיג.

71 ראה, למשל: וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 18.

72 ראה: הילמן, אגרות, סי' ע, עז, פג, פו. על ההערכה של המתנגדים שיש בחסידות משום שבתאות, ראה: וילנסקי, שם, מפתח, ערך 'שבתאות'; אליאור, תורת אחדות ההפכים (לעיל, הערה 10), במבוא, הסעיף על 'רקע היסטורי'; הנ"ל, ויכוח מינסק (לעיל, הערה 8), עמ' 202–203.

73 ברנאי, איגרות, מס' טו.

74 מסמך זה פרסם מ"נ ליטנסקי, קורות פודוליה (פאדאליא) וקדמוניות היהודים שם, אודסה תרנ"ה, עמ' 62 ואילך. לפי המסופר שם, הערה 3, כתב את הטקסט ר' נתן שטרנהארץ, הסופר של ר' נחמן, וליטנסקי קיבלו מיהודה לייב מושקיס, אחיו של ר' נתן. ראה גם: וייס, ראשית הדרך החסידית (לעיל, הערה 20), עמ' 89, הערה 14; הנ"ל, מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים תשל"ה, עמ' 26 ואילך; י' תשבי, נתיבי אמונה ומינוח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 343, הערה 178; מ' פייקאוו, חסידות ברסלב, ירושלים תשל"ב, עמ' 75. להוכחת זיוף המסמך ראה: גרין, בעל הייסורים (לעיל, הערה 9), עמ' 106, ועמ' 394–397, הערה 26. בעותק הספר של ליטנסקי, שנמצא בספריית ג' שלום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (מספרו 15140), מצוין בכתב ידו של ג' שלום: 'מי כתב זה? אין זה לשונו של ר' נתן!'.
75 הילמן, אגרות, סי' קג.

תקס"ז, לגביית המעמדות, חל ניתוק גמור בין הנצים, והם לא השלימו ביניהם לעולם.

(ג) המחלוקת עם ר' ברוך: תחילתה לא לפני שנת תקס"ב ואולי אף לאחר מכן, ושיאה לכל המוקדם בשנת תקס"ח (ואולי בשנת תק"ע), כשביקר ר' שניאור זלמן את ר' ברוך בביתו. גם ר' ברוך ור' שניאור זלמן לא התפייסו.⁷⁶

ג

להלן אביא את האיגרת המיוחסת לר' שניאור זלמן מלאדי, לפי הנוסח שפרסם לוין.⁷⁷ נוסח זה דומה מאוד לנוסח שפרסם קופפר, אף על פי שהועתק מכתב יד שונה.⁷⁸ בכתב היד שהיה לפני קופפר יש מחיקות אחדות, והן מפוענחות ברובן בנוסח של לוין. מתוך עיון בצילום כתב היד שקופפר השתמש בו, אפשר לראות שהקריאה של לוין נכונה. אציין בסוגריים את המקומות המחוקים בנוסח קופפר.

- 1 בשורת התחלת השלום לק"ק ויטעפסק למנין פראשמשקעש תקס"ד לפ"ק ידיעה בתחילה כי מקרוב הגיעני מכתב ממחותני הרב הגאון אב"ד דק"ק [אב בית דין דקהילה קדושה] בארדיטשוב, איך (שהידוע ממעזעבז) נתחרט, ושלח שלוחין נכבדים ה"ה הרבני מו' זאב (מטבריא) והנגיד מו' אהרן ([מאניפלי?],⁷⁹ גבאי הכולל דוואלין ואוקריינא), למחונ[תני] הגאון הנ"ל לבקש שלום, וגם הצבי המר הידוע נסע עמהם יחד ומתחרט מאד ומקבל על עצמו לתקן את אשר עוית, רק שבעברם יחד דרך ק"ק פיקוב לא הניח הרב דפיקוב שיסע הצבי עמהם לאביו נ"י פן יקבל בזיון שם. והם פעלו אצל הגאון הנ"ל שישלח את בנו הרב דפיקוב למעזעבז לגמור השלום, ועדיין אין לי ידיעה אם נסע למעזעבז קודם הפסח אם אח"כ, כי המה היו אצלו בבארדיטשוב סמוך לפסח, ועכ"פ [ועל כל פנים] הבטיח לי במכתבו, כי בכוא בנו נ"י ממעזעבז אזי יודיעני כל הנעשה שם, ואם יוגמר שם לתקן וכו' כודאי יכתב משם לצד שכנגדם שבמחניכם, ואני אכתב אליכם. וגם מחותני הגאון הנ"ל יסע בקרוב [...] (אודות הכלל), ויסע סמוך למעזעבז ואפשר יוגמר אז לתקן וכו'.
- 10 אך עד כה ועד כה עליכם לקיים עצת ה' בפי עבדיו דום לה' וגו', כי שומעים חרפתם וכו'. ואף שפערו פיהם עלי ועל הגלויים, הנה אם הייתי זוכה להיות מעבדי ה' באמת הרי כבר אמרו דיו לעבד וכו', ומכ"ש [ומכל שכן] וקל וחומר ביודעי את עצמי ומכיר מקומי, ואדרבה בזאת תתנחם נפשם כאשר גם אני נתתי שמחה בלבי מעת אשר שמעתי שהם מגזמים בשקרים גדולים יותר מכדי הדעת טועה בהוציאם עלינו שם רע כת הש"צ ימ"ש וכה"ג [השבתאי צבי

76 ראה: טייטלבוים, הרב מלאדי, א, עמ' 136: 'אהבתם נפסקה לעולם'. על המחלוקת ראה לעיל, הערות 8, 10, 45, 52.

77 לוין, אגרות קודש, עמ' קטו, ס' מט. לוין מביא הפניות לפסוקים הנזכרים באיגרת, וכן 'מפענח' שמות של האנשים המרומזים בה. בסוף ספרו של לוין נוסף פרק בשם 'מקורות והערות', ובו הערות נוספות לאיגרת. ראה: שם, עמ' תמה-תמו.

78 ראה לעיל, הערה 4.

79 הסוגריים וסימן השאלה גם בנוסח לוין.

יח שמו וכהאי גוונא], אשר כל השומע יצחק להם, וכל בית ישראל מקטן ועד גדול מכירים כי שקר בימינם רק שאמרו שפתינו אתנו וכו' יכרת ה' וגו', ובזאת נראה בעליל כי אמת אתנו וחפץ בנו לצדקנו ולקיים בנו מה שכתוב שפת אמת תכון לעד ועד ארגיעה לשון שקר אשר אין לו רגלים ויפול במהרה א"ה.

והענין כידוע לנו שבכללות אנ"ש [אנשי שלומנו] השומעים מילי דחסידות בעירנו יש מהם הרבה אשר אינם מקיימים מה ששמעו כראוי ונכון כדבעי כמו שאפשר להם לפי מוחם ולבם הטהור, והוא רק מחמת עצלותם לטרוח ולהטריח מוחם בעיון תפילה מעומקא דליבא ערב ובקר מידי יום ביום, רק בדילוג יום או יומיים וכו', ומודעת זאת שעל זה נאמר להגיד לעמי פשעם ששגגות נעשה לו כזדונות מאחר ששמעו והתכוונו בגדולת ה' א"ס ב"ה ממכ"ע וסכ"ע [אין סוף ברוך הוא ממלא כל עלמין וסובב כל עלמין] וכו' כמ"ש בלק"א [כמו שנאמר בלקוטי אמרים] באריכות.

והנה מזה נתעוררו עלינו מקטריגים רבים למעלה וכאשר נתנה רשות לקטרג (יש) פתחון פה לבעל דין לחלוק לקטרג לבטלם מעבודתם שבלב לגמרי כמאמר רז"ל אם בטלת מן התורה יש לך בטלים הרבה וכו', אם תעזבני יום וכו', והטעם עפ"י מה שכתוב שפת אמת תכון לעד מכלל הן אתה שומע לאו כשלא תכון לעד רק בדילוג ולעתים וכו', אך מה עושה הקב"ה החפץ בהצדקם ורוצה בקיומם, הוא מעמיד עליהם מסטינים למטה המקטרגים עליהם בשקרים גדולים עד שלגבי השקרים ההם נקרא שפת אמת ותיכון לעד. ולזאת יש להם לקבל באהבה ובשמחה רבה כי נכון יהי' לבם בטוח בה' כי לא יעזוב את חסידיו וכו'.

ואי לזאת שישו ושמוחו בה' בכל לב ונפש ולעשות יום משתה ושמחה בחי' אייר הבע"ל [הבא עלינו] לטובה יומא דהלולא דרשב"י [דרבי שמעון בר יוחאי] אשר אנו שותין טפה תמצית דתמצית וכו' ולהלל ולרנן בשירות ותשבחות לה' מספר תהילים כגון תהילה לדוד וכה"ג [וכהאי גוונא], אך לא בהוללות ובשכרות חס וחלילה.

ונכון יהי' לבם בטוח בה' אלהים האמת, כי עד ארגיעה לשון שקר שכנגדם אשר יהמו ככלב ויסובבו עיר במחנכים בעת שהשעה משחקת להם, וברוך אשר נתן ארץ אפים וכו' ולא לענות להם מאומה ולא לשית לב כלל, וכמס"כ [וכמו שכתוב] אל תען כסיל כאולתו פן תשוה לו גם אתה וכמו מי אשר יה (גה נגד) כלבים אשר יהמו, וכימי צאתינו מארץ מצרים יראנו נפלאות ולבני ישראל לא יחרץ כלב לשונו, משא"כ [מה שאין כן] בימי הגלות עולם כמנהגו נוהג, וכידוע בחינת הכלב למעלה בס"א [בסטרא אחרא] הוא בחינת חוצפה דכלפי שמיא ונתלכשה למטה ג"כ [גם כן] בבחינת חוצפא בעקבות משיחא וכמו שאמרו רז"ל שהוא מלכותא בלא תגא, דהיינו בלא שום טעם ודעת ולא ריח תורה ויראת שמים, ואעפ"כ הוא רב החובל ומחבל לגמרי באמרי שקר.

ויש לדנונו לכף זכות לרוח שטות שבדמיונו שעליו אמרו רז"ל משחרב בהמ"ק [בית המקדש] נתנה נבואה לשוטים, וכידוע לכל שאירע לו כמה פעמים בחמימות הקיץ טירוף גמור והרשימו נשאר בו להיות נתנבא, ובפרט כאשר יחם לבבו בחימה וכעס על מדינתנו אזי חוזר וניעור וכו'. ולזאת אל תראו חרפת אנוש (אנוש הוא)⁸⁰ ומגדופותיו אל תחתו כי כבגד יאכלם עש וגו'.

וצדקתי וגו' וישועתי וגו', אל תראו מהם כי לא ירעו וגם הטיב אין איתם וגו', וכידוע לנו
 בכירור גמור ממיודעיו וממקורביו שבעירות הסמוכות לספר כמו מינסק והלוסק שכל
 55 הבטחותיו לאנשיו רובא דרובא המה להיפך ממש והמיעוטא דמיעוטי הוא כמנהג העולם בלי
 שום אות ופלא, רק שפיו שלח ברעה אשר נעשה תחת השמש כמאמר רז"ל משחרב בהמ"ק אין
 לך יום וכו', ומתהלל בגבורותיו לאמר כי ממנו יצא פתגם הרעה כאלו הוא גבור בגבורות
 עליונות לעורר דינים וגבורות ח"ו. וטח עיניו מראות כמ"ש [כמו שנאמר] אל תתהלל ברעה
 הגבור וכו', כי באמת אין רע יורד מלמעלה כ"א [כי אם] מלמטה מהיכלות הס"א ולזאת אמרו
 60 רז"ל על פסוק גם ענוש לצדיק לא טוב אין לו טוב אלא רע ואין מכניסין אותו במחיצתו של
 הקב"ה שנאמר לא יגורך רע וכו', כ"א בזאת יתהלל המתהלל בחסד אל כל היום להמשיך
 חסדים כו' וזאת תשובה ניצחת להמאמינים בו. אבל באמת הם מתנשאים נפשו לשוא וכמ"ש
 הוא תפוש זהב וכסף וכל רוח אין בו בקרבו כו'. והאריכות לזה אך למותר.
 ואשר הם מתפארים בשמו בפטירת המנוח הידוע הנה ההכרח לא יגונה לצאת חוץ לגדרי
 65 לצורך שעה כי השעה צריכה לכך ועת לעשות לה' הפרו תורתך ולקיים מה שכתוב ענה כסיל
 כאולתו כמשמעו ולא כמדרשו, וכדנא תאמרון מה לכם תדכאו עמי במילין מאיש מכאובות
 לידוע חולי מימים ימימה ושנים קדמוניות כידוע לכל באי שערינו בלאזניע, ולמה לא תשימו
 אל לבם לא דעת ולא תבונה מאיש בריא ושמן אשר נפטר במיתה משונה (בטבריא תובכ"א
 [תבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן]) באסכרה לקיים מה שכתוב יסכר פי וגו', יסכר דייקא
 70 (תהי מתתו כפרתו ונמחל לו במחילה גמורה).⁸¹ וכאשר שלח אליו הרב הידוע (מטבריא)
 בשעת חזק עליו החולי הנ"ל שיפושפש כמעשיו ויהרהר בתשובה על הוצאת דיבה וכו' ושב
 ורפא לו, כמו שסיפר לי הצבי המר באריכות בחורף תקס"ב.
 ונלאיתי נשוא במכתב כל אריכות דבריו ודברי רעיהו הידוע בשם הרב הנ"ל, אשר מוכח
 מתוכם ותוך תוכם שכל מ"ש [מה שכתוב] במכתב מודעא רבה לכללות אנ"ש דמדינתנו
 75 בחורף תק"ס ע"י מו' דניאל ואשר כבר שלחתי ההעתקה אליכם, הוא אמת לאמיתו ולא לפנים,
 בשביל דבר (שבממון) הס מלהזכיר לאדם גדול כמותו שלא יהיה רועה אמונה בה' זן ומפרנס
 ובפרט בארץ אשר ה' דורש וכו' וכהנה דברים רבים בשמו. וגם במכתב אלי חביה יתירה
 נודעת ברוב עוז ותעצומות עד מיצוי הנפש ממש ובהסכמה רבה ועצומה על כל מילי דחסידות
 הנשמעים בעירנו והתנצלות רבה על העבר, וגם להבנים הידועים כתב ביחוד בחיבה יתירה
 80 באהבה עזה והסכמה הנ"ל גם ע"י מו' חיים לה"ק [להכי קאמר], ואם הכל היו שלא באמת
 כדבריהם עתה, הנה הם משפילים ומפילים כבוד תורתו מטה מטה, וישליכו אמת ארצה. וכל
 תחבולות רבות כאלו במעשים רבות ומכתבים רבים שנים רבות מאד לא נראו ולא נשמעו מיום
 הוסדה הארץ, ובפרט לגנוב דעת הבריאיות (!) [...] (רבות) מחמת האהבה לבד אשר משכתיים
 במכתביי מדי שנה בשנה, כי הם אינם מכירין אותו ואת נוהו, ולא [...] כזאת רק מחמת מכתבי
 85 לבד ואל יאומן כי יסופר כזאת גניבת דעת (וממון סך עצום) מאד שנים רבות אפילו על הדיוט
 שבישראל המוחזק בכשרות וכ"ש [וכל שכן] וקל וחומר אלף אלפים פעמים וכו'.

ומה לי עוד לדבר ולזעוק כנ"ל, וזה לכם האות כי אילו היו כדבריהם היו מראים ודאי מכתביו דהאידינא או העתק קצת אליהם. ואם גם זאת איזה תחבולה ומרמה אין קץ לדברי רוח וכו' ואשים קנצי [=קץ] למילין לא אועיל בם בלתי לה' לבדו, ועינינו מיחלות העושה שלו' במרומיו ישים שלו' בשעריכם וידבר שלו' אל עמו ואל חסדיו בעגלא וכו'.

ד

נעיין באיגרת ונשתדל לפענח את הכתוב בה מתוך עצמה, ולראות כיצד מתיישב הנאמר באיגרת עם המאורעות ההיסטוריים של אותו הזמן ועם קורות האישים שהיא אמורה להתייחס אליהם.

מילות הגוף באיגרת אינן אחידות. מקטע לקטע מתחלפים הדוברים, מתחלפות ההתייחסויות ובעקבות כך מתחלפות גם מילות הגוף. משורה 3 עד שורה 13 מדובר על מישו ('הוא', גוף שלישי יחיד), שנתחרט ושלח שלוחים לבקש שלום. משורה 14 עד שורה 40 הופך מישו זה למי שהם (גוף שלישי רבים): 'הם פערו פיהם', 'הם מגזימים' וכו'. משורה 45 חוזרים והופכים הרבים ליחיד ('הוא'). בחלק האחרון של המכתב, משורה 72 עד הסוף, מדובר באנשים ידועים ובראשם 'הצבי המר', שכבר נזכר בתחילת המכתב (שורה 5).

שורות 1-12 [מ'בשורת' עד 'וכו'].

בכותרת של האיגרת (שורה 1) נאמר שהיא נשלחה בשנת תקס"ד למניין פראשמושקעש בוויטבסק והיא מבשרת על התחלה של שלום. בקטע זה נאמר, 'שהידוע ממעזעבו נתחרט ושלח שלוחין נכבדים ה"ה הרבני מו' זאב מטבריא והנגיד מו' אהרן [מאניפלי?]' גבאי הכולל דוואלין ואוקריינא'. ה'שלוחין הנכבדים' נשלחו 'למחון[תני] הגאון הנ"ל [אב"ד דק"ק ברדיצ'ב] לבקש השלום'. אחד המתווכים בעשיית השלום הוא הרב מפיקוב, בנו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב. בנוסח לוין נזכר 'הידוע ממעזעבו', ואילו בנוסח קופפר שתי מילים אלו מחוקות. לפי שני הנוסחים גם יחד נזכרת מז'יבוז' לאחר מכן. ומכיוון שכך הניחו קופפר ולוין, שמדובר במחלוקת שבין ר' שניאור זלמן מלאדי ור' לוי יצחק מברדיצ'ב לבין ר' ברוך ממז'יבוז'. מי שמחק את המילים 'הידוע ממעזעבו' בכתב היד שהיה לפניו קופפר, גם הוא היה בטוח ככל הנראה שהכוונה לר' ברוך ממז'יבוז', ודומה שעשה זאת 'מפני כבודם של צדיקים'. לגבי דידם, המתחרט הוא ר' ברוך, והוא ששלח שליחים לבקש שלום מר' שניאור זלמן ומבעל בריתו. לנו אין זה כליכך ברור. ראשית, אין זה ודאי שבשנת תקס"ד ישב ר' ברוך במז'יבוז'. כפי שהראינו לעיל, ייתכן שישב אז בטולצ'ין. שנית, מי שסובר שבשנת תקס"ד כבר הגיעה עת ההתפייסות בין ר' ברוך לבין בעלי מחלוקתו, סובר שבשנה זו עבר הפולמוס את נקודת השיא שלו והצדדים התקרבו ליישוב המחלוקת. למעשה לא הגיעה המחלוקת לשיאה לפני שנת תקס"ח, בעת

הפגישה בין ר' שניאור זלמן לבין ר' ברוך, בביתו של ר' ברוך,⁸² לאחר גירוש היהודים מן הכפרים באוקראינה.

זאת ועוד, מלשון הקטע קשה להבין אם 'השלוחין הנכבדים' נשלחו ל'הרב הגאון אב"ד דק"ק בארדיטשוב' 'לבקש שלום', או לבקשו שיתווך בין שולחיהם לבין בעלי הפלוגתא שלהם.⁸³ מן הנאמר בהמשך הקטע ברור, שר' שניאור זלמן ור' לוי יצחק אינם צד במחלוקת, ותפקידם הוא תפקיד של מתווכים, המייצגים את אחד הצדדים. אם אכן ר' שניאור זלמן הוא הכותב, הרי הוא אומר שאם 'יוגמר שם לתקן וכו' בודאי יכתב משם לצד שכנגדכם שבמחנכים'. כלומר, אם יהיה שלום בין המייצגים את 'הצד שכנגדכם' לבין הרב של פיקוב, בנו של ר' לוי יצחק, שמייצג 'אתכם', מישוהו יכתוב משם ('ממו'יבוז') לבעלי הפלוגתא שלכם, ואילו 'אני [ר' שניאור זלמן] אכתוב אליכם'. כך היא דרכם של בוררים-מתווכים ולא של בעלי פלוגתא.

מחלוקת שר' לוי יצחק מברדיצ'ב היה מעורב בה, לא היה בנו, הרב מפיקוב, מטריח עצמו בגללה אל בעל המחלוקת של אביו. זאת ועוד, אילו היה ר' ברוך 'מתחרט' בשנת תקס"ד ושולח 'שלוחין נכבדים'... לבקש שלום', לא היה ר' שניאור זלמן נמנע מלציין פרט זה במכתבו על השתלשלות היחסים בינו לבין ר' ברוך.⁸⁴ ועוד, לא מסתבר שר' ברוך, היהיר והמיוחס, ישלח שליחים לבקש שלום.

'הצבי המר' מעורר הדים של מחלוקת אחרת, המחלוקת שבין ר' אברהם מקליסק לר' שניאור זלמן מלאדי. במחלוקת זו צידד ר' לוי יצחק ברב מלאדי ור' ברוך ברב מקליסק. ר' צבי הירש הרקר, שנתכנה כפי ר' לוי יצחק 'הצבי המר', נשלח יחד עם ר' מאיר מביחוב כנציגו של ר' אברהם אל ר' שניאור זלמן, כדי לנסות וליישב את המחלוקת ביניהם,⁸⁵ וייתכן שביקר גם אצל ר' ברוך, אך אין לנו כל עדות מפורשת על כך. מכל הנאמר לא נראה לנו שקטע זה עוסק במחלוקת שהתפתחה בין ר' שניאור זלמן לר' אברהם, שכן אם מדובר במחלוקת זו, על מה היה לו לר' ברוך להתחרט באותה העת, לשלוח 'שלוחין' ולבקש סליחה? אף לא מדובר כאן במחלוקת שבין ר' שניאור זלמן לר' ברוך, מכיוון שמחלוקת זו התרחשה בתקופה מאוחרת יותר. אם אמנם נפרש ש'הידוע ממעז'עבז' הוא ר' ברוך, ייתכן שמדובר במחלוקת אחת מני רבות שר' ברוך היה מעורב בהן.

82 אפילו טייטלבוים, שמקדים את זמן המחלוקת, מקדימה לשנת תקס"ז ולא לפני כן. ראה: טייטלבוים, הרב מלאדי, א, עמ' 145-148. דובנוב סבור שהפגישה התקיימה בשנת תקס"ח: היילמאן, בית רבי, והילמן, אגרות, מאחרים אותה לשנת תק"ע, כפי שהראינו לעיל.

83 אם אכן מדובר בריב שבין ר' שניאור זלמן לר' ברוך, ששיאו היה כנראה בשנת תק"ע, וודאי שלא לפני שנת תקס"ז, הרי שתאריך הכותרת שגוי והאיגרת מאוחרת. אך בפסח תק"ע לא יכול היה ר' לוי יצחק להיות צד במחלוקתו ואף לא לתווך בה, שכן נפטר בכ"ה בתשרי אותה שנה.

84 הילמן, אגרות, ס"י קיג; לוין, אגרות-קודש, ס"ו, ועמ' תנב-תנג. את האיגרת תארך לוין לשנת תק"ע-תקע"א.

85 ראה לעיל, הערה 14.

שורות 13–40 [מ'אך עד כה' עד 'האמת'].

קטע זה כבר נדפס כמה פעמים.⁸⁶ לפני הקטע, כפי שהוא מובא בבית רבי ובאגרות בעל התניא, נוספו כמה מילים: 'עד כה ועד כה' (שורה 13), וייתכן שנוספו גם כמה משפטים בסוף הקטע. הילמן, באגרות בעל התניא, סובר כבעל בית רבי,⁸⁷ שהאיגרת נכתבה בשנת תקנ"ח, אף שבכתב היד שהיה לפניו רשומה מעל האיגרת שנת תקס"ד. שנת תקנ"ח נראית להילמן כשנת כתיבת האיגרת, כי הוא משוכנע שהיא עוסקת ברדיפות מצד המתנגדים, ובשנה זו היו הרדיפות העיקריות. אין הוא מעלה על דעתו שהאיגרת יכולה לעסוק בבעלי פלוגתא אחרים, שאינם המתנגדים.⁸⁸

קטע זה נוקט לשון רבים (גוף שלישי), ולכן מסתבר שמדובר בקבוצה של בעלי פלוגתא ולא בבעל מחלוקת בודד, והרי קהילה שלמה שיצאה נגד ר' שניאור זלמן היתה רק קהילת המתנגדים. זאת ועוד, האשמות בעלי הפלוגתא אינן מכוונות לרב מלאדי בלבד, כפי שכוונו אליו האשמותיהם של ר' ברוך ושל ר"א מקליסק, אלא לחבורה כולה. 'הם' הוציאו 'עלינו' שם רע ('עלינו', לא רק עלי), 'עלי ועל הנלוים' לי. והשם הרע שהוציאו עלינו הוא האשמה חמורה ביותר, 'כת הש"צ ימ"ש וכה"ג' [שבטאי צבי ימח שמו וכהאי גוונא], וכבר נתברר לעיל, שהאשמה כזו בין פלגים שונים בחסידות, באותה תקופה, איננה אפשרית. גם הביטויים הקוראים להתאפקות, 'דום לה' כו', 'שומעים חרפתם כו', עולים בקנה אחד עם הקריאה של ר' שניאור זלמן להתאפקות במחלוקת עם המתנגדים.

שורות 40–46 [מ'כי עד ארגיעה' עד 'משיחא'].

בקטע זה שוב יש שינוי במילות הגוף. לא 'הם' ו'אנחנו' אלא 'הם' ו'אתם', 'שכנגדיכם', 'במתניכם'; הלשון בקטע זה בוטה וצורמת. כינוי האויבים בשם 'כלבים' אינו מתאים לשום מחלוקת שניהל ר' שניאור זלמן, לא למחלוקת עם המתנגדים, שהוא קרא להתנהג כלפיהם ב'מעצר', בהבלגה, ולא כל שכן למחלוקותיו עם צדיקים אחרים. צדיקים אלה, גם אם היו בעלי דבבו, היתה להם הילה של קדושה בעיני חסידים רבים. זאת ועוד, אחד מהם היה נכדו של הבעש"ט, והשני תלמיד מובהק של המגיד ויד ימינו של רמ"מ מוויטבסק בטבריה. ר' שניאור זלמן יכול היה להרשות לעצמו להאשים את ר"א מקליסק במעשים של קלות דעת, ואולי אף בשמץ של גניבת דעת 'בשביל חיזוק ישיבת ארץ ישראל',⁸⁹ או להאשים את ר' ברוך בהפכפכנות: 'איש תהפוכות להפוך הדברים מן הקצה אל הקצה'.⁹⁰

86 ראה לעיל, הערה 6.

87 הילמן, אגרות, עמ' קיא, בהערה הכללית לאיגרת: היילמאן, בית רבי, עמ' 50, הערה א.

88 טייטלבוים מסכים לדעת היילמאן, שמדובר במחלוקת עם המתנגדים. ראה: טייטלבוים, הרב מלאדי, א, עמ' 230, הערה כוכבית; וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 304, הערה כוכבית. גם וילנסקי סבור שהאיגרת עוסקת במחלוקת עם המתנגדים, אבל לדעתו היא נכתבה לפני שנת תקס"ד.

89 הילמן, אגרות, ס' קג. וראה לעיל, הערה 68.

90 שם, ס' קיג.

ואולם, מכאן ועד לכינוי 'כלבים', שהם 'למעלה בס"א [בסטרא אחרא]', ועד להשוואה עם המצרים – הדרך רחוקה. ייתכן שהמלה 'ברוך' במשפט 'וברוך אשר נתן ארך אפים וכו' ' (שורה 41), משכה את המעתיק להעתיק את הדברים, והטעתה את הקורא לחשוב שמדובר בר' ברוך.

שורות 46–72 [וכמו שאמר 'עד 'ושב ורפא לו'].

בקטע זה משתנות מילות הגוף. ה'הם' מתחלף ב'הוא' והרבים הופך ליחיד, אבל אין שינוי בחריפות ההתבטאות. 'הוא' גם 'חובל' וגם 'מחבל'; גם שקרן ('באמרי שקר') וגם שוטה (כנראה, שוטה במובן של משוגע ולא במובן של טיפש). בייחוד הוא משתגע בחוס הקיץ. יתרה מזאת, הוא גם מתהלל לשווא ביכולתו 'לעורר דינים', ועוד כיוצא באלה. גם אם נקבל את העדות של ספר בוצינא דנהורא,⁹¹ שר' ברוך היה איש ריב והיו לו התפרצויות של זעם, וכן שראה את עצמו כבעל מופת, כסבו, הבעש"ט, לא נראה שהדברים הנאמרים בקטע זה יצאו מתחת ידו של ר' שניאור זלמן, ובוודאי לא נאמרו כלפי ר' ברוך. לפי המסורת החסידית, היתה המחלוקת בין ר' ברוך לבין 'מחלוקת מכובדת', והתנהלה בגבולות הטוב. הביטוי 'ויש לדונו לכף זכות' מתאים אמנם לדרך התבטאותו של הרב מלאדי, אבל כאן הוא בא בנימה סרקסטית ולא במובנו המקורי. מוזכרת כאן העיר לאזנה כמקום המגורים של הכותב: 'כידוע לכל באי שערינו בלאזניע' (שורה 67). בשנת תקס"ב, לאחר השחרור מן המאסר השני, עבר ר' שניאור זלמן לגור בלאדי.⁹² לפי עדותו שלו, היו הוא ור' ברוך 'אוהבים נאמנים' עד שנת תקס"ב. כאן מדובר על 'באי שערינו בלאזניע' בלשון הווה, כלומר, כל מי שבא בשערינו עכשיו, בתקופה זו, ולא מי שהיה בא בעבר, לפני שנים, לביתנו בלאזנה. כותב המכתב גר בלאזנה ומאשים מישוהו בכל ההאשמות שנמנו לעיל, ואין זה יכול להיות ר' שניאור זלמן.

ליון סבור, אמנם, ש'הידוע ממעז'עבו' ' הוא ר' ברוך, ושר' ברוך התחרט וביקש להתפייס עם ר' שניאור זלמן, אבל גם הוא אינו מקבל את קריאתו של קופפר, שהמשך המכתב מתכוון לר' ברוך ולריב בין השניים. וזה לשונו של ליון: 'ומה שמדבר נגדו א' [אחד] מערי וואלין [לא נודע מיהו, ומופרך פירושו של קופפר שהכוונה לר"ב ממעזיבו...].'⁹³

בשורה 70 מדובר על 'הרב הידוע מטבריא', שכלל אינו ידוע. אם נאמר שהרב הידוע מטבריה הוא ר' אברהם מקליסק – כפי שאולי מתבקש מהזכרת 'הצבי המר' בסמוך – הרי כל המשפט אינו מובן: 'וכאשר שלח אליו הרב הידוע מטבריא בשעת חזק עליו החולי הנ"ל שיפוש במעשיו ויהרהר בתשובה על הוצאת דיבה וכו' ושב ורפא לו'. באיזה צד של המתרס נמצא 'הרב הידוע מטבריה' לפי משפט זה? והאם רש"ז מלאדי הוא ש'קילל' את ר"א מקליסק וגרם לאחר מכן להחלמתו אחרי שהרב מקליסק פשפש במעשיו? והאם מדובר

91 למרות הביקורת המשכנעת של אברהם שישא הלוי על ספר זה. ראה לעיל, הערה 40.

92 היילמאן, בית רבי, עמ' 78. ראה גם: רפפורט-אלברט, החסידות אחרי 1772, עמ' 223, הערה 147.

93 ראה: ליון, אגרות-קודש, עמ' תמו. הסוגריים נמצאים בתוך פירושו של ליון לאיגרת.

ר' שניאור זלמן על עצמו בגוף שלישי: 'וכאשר שלח אליו? ומי הוא 'אליו' – אם הכוונה לר' ברוך, הרי ר' אברהם ור' ברוך עמדו באותו צד של המתרס?⁹⁴

משורה 72 עד הסוף [מ'כמו שסיפר לי' עד 'וכו'].
בלי אזהרה מוקדמת עובר הכתוב לדבר בדמויות הידועות מן המחלוקת שבין ר' אברהם מקליסק לר' שניאור זלמן. מופיע 'הצבי המר', 'ומו' דניאל ומו' חיים' ו'הבנים הידועים', שלא ברור מי הם.
ביטויים רבים בקטע זה מזכירים את לשונו של ר' שניאור זלמן. בייחוד מזכירים ביטויים אלה את איגרת המחלוקת שהוא כתב לר"א מקליסק.⁹⁵ להלן כמה דוגמאות לכך:

האיגרת הנדפסת לעיל	הילמן, אגרות, סי' קג
הס מלהזכיר לאדם גדול כמותו שלא יהיה רועה אמונה	איך אפשר לחשוב כזאת על אדם גדול כמותו
וגם במכתב אלי חיבה יתרה נודעת	לכתוב מכתבי שלום חיבה וריעות...
וגם להבנים הידועים כתב ביחוד בחיבה יתירה באהבה עזה והסכמה	וגם להבנים כתב על ידו מכתב חבה ורעות
ומכתבים רבים שנים רבות מאוד	מכתבי שלום... מדי שנה כ"ב שנים
הסכמה רבה על כל מילי דחסידות	כי מעולם לא ביקשתי ממנו שום הסכמה על מילי דחסידות
ולא יאומן כי יסופר כזאת נגיבת דעת מכתביו דהאידינא	איך יעלה על הדעת לעסוק בנגיבת דעת ומרמה גדולה כאשר נראים ממכתבים דהאידינא

ה

לסיכום, גם אם נסכים עם קופפר ועם לוין ועם 'בעל המחקיקות', שהמתחרט במחלוקת שבתחילת האיגרת הוא ר' ברוך ממז'יבוז', לפי לשון הכתוב אין ר' שניאור זלמן צד במחלוקת זו, והוא רק תומך באחד מבעלי המחלוקת ומייצג אותו בהשכנת שלום. אני נוטה להסכים עם בעל בית רבי ועם בעל אגרות בעל התניא, שהקטע שפרסמו דן במחלוקת עם המתנגדים. לעומת זאת, החלק האחרון של האיגרת עוסק במחלוקת של ר' שניאור זלמן עם ר"א מקליסק, ובניסיונות של הרב מקליסק לשכך את חמתו של בעל דבבו. החלק

94 באיגרת ר' שניאור זלמן לר"א מקליסק אכן מוזכרות צרות שבאו על ר' אברהם: 'שנגע בו יד' ה' כנודע', הילמן, אגרות, סי' קג.

95 הילמן, אגרות, סי' קג.

הבעייתי באיגרת הוא אפוא משורה 40 עד שורה 72. אם נקבל את עדותו של ספר בוצינא דנהורא על אופיו של ר' ברוך, ייתכן שיש בקטע התייחסות אליו, כגון מצבי הרוח וההתפארות בעשיית מופתים. ואולם אין הלשון שם מתאימה ללשונו של ר' שניאור זלמן בהתייחסו אל ר' ברוך. כיצד הוא יכול לטעון על נכד הבעש"ט שהוא 'מלכותא בלא תגא', או שאין בו 'שום טעם ודעת וריח תורה ויראת שמים'. התמודדות והתנצחות – כן, עלבונות וזלזול – לא. זאת ועוד, אם נניח שבתחילתו דן המכתב בהתפייסות עם ר' ברוך, כיצד אפשר להכפישו בהמשך?⁹⁶

תחילת המכתב, משורה 1 עד שורה 40, וכן הקטע משורה 72 עד הסוף, נראים לנו טבועים בסגנונו של ר' שניאור זלמן. עם זאת, הקטעים נראים כאיגרות שונות שלו. שאר קטעי האיגרת אינם נראים כך. לא נותר לנו אלא לקבוע, שאין לפנינו איגרת אחת שיצאה מתחת ידו של אדם אחד, אלא בליל של איגרות, שהמשותף להן הוא ענייני מחלוקת. ההוכחה לכך באה מצד העניין וגם מניתוח הטקסט – התחלפות מילות הגוף ומילות ההתייחסות, כפי שכבר הראינו.

מעתיקים של איגרות חסידים נטלו חירות לעצמם להעתיק מן האיגרות רק את הקטעים שעניינו אותם.⁹⁷ לפעמים העתיקו המעתיקים ברצף אחד איגרות השייכות לכותבים שונים, או איגרות שנכתבו בזמנים שונים, כפי שהראיתי במקום אחר.⁹⁸ האיגרות הועתקו שוב ושוב. לכתב לא היה ערך מזהה, ובדרך כלל לא היו בהן לא חתימה ולא תאריך. ואם נוספה לאיגרת כותרת, שהעידה על הכותב ועל תאריך כתיבת האיגרת, הרי שהכותרת לא היתה תמיד מגוף האיגרת ולא ניחנה בדיוק רב. לכן צריך לחזור ולבדוק את הנאמר ולאמת את הדברים עם מקורות היסטוריים אחרים.

אין אפוא להימנע מן המסקנה, שהאיגרת שלפנינו היא צירוף של איגרות שונות. מעתיק כלשהו העתיק ברצף אחד פרגמנטים של איגרות שונות, שהמשותף להם הוא, כאמור, שכולם עוסקים בענייני מחלוקת ונכתבו בלהט הוויכוח. אלו הן מחלוקות שונות, שהתלקחו מן הסתם בזמנים שונים.

מניתוח האיגרת עולה, שיש להיזהר ולבדוק כל איגרת ואיגרת, שמא היא אוסף של קטעים, שאחד מהם נכנס לתוך השני ומסבך את הבנת הכתוב ואף מסלף אותו. כך הם פני הדברים גם אם נעשו בלי זדון וצדייה, ולא כל שכן אם נעשו מתוך כוונת מכוון.

96 גם לוין תמה על כך. ראה: לוין, שם, עמ' תמו.

97 בספר איגרת הקודש, דפוס ראשון, [מזירוב] תקנ"ד, מועתקים, דרך משל, רק קטעי הדרושים שבאיגרות. היילמאן, בבית רבי, מעתיק בעיקר שבחים לר' שניאור זלמן מלאדי.

98 ראה לעיל, הערה 3.